

Володимир Трощинський

завідувач кафедри соціальної і гуманітарної політики

НАДУ при Президентові України, д.і.н., професор

ІНТЕГРАЦІЙНА МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

В статті розкриваються теоретичні засади інтеграційної моделі державної етнополітики, запроваджені (хоча і в неповному обсязі) в Латвії та Естонії, а також з'ясовуються можливості застосування подібної форми упорядкування міжетнічних відносин в Україні. Проводиться думка, що в умовах сучасних глобальних викликів та конкурентного структурування світу саме інтеграційна стратегія акультурації і, як її практичний вияв – інтеграційна модель етнополітики, можуть послужити ефективним механізмом регулювання міжетнічних відносин в Україні, усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів і, зрештою, реалізації європейського вибору української держави.

Ключові слова: інтеграція, інтеграційна модель державної етнополітики, акультурація, загальна складова міжетнічної інтеграції.

Volodymyr Troshchynskyi

head of the social and humanitarian policy department,

NAPA under the President of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, professor

INTEGRATIVE MODEL OF STATE ETHNOPOLITICS: FOREIGN EXPERIENCE FOR UKRAINE

The article is devoted to revealing the theoretical principles of the integration model of the State ethnopolitics, introduced (though not the volume) in Latvia and Estonia, as well as clarifying the possibilities of application of shaped arrangement of inter-ethnic relations in Ukraine. It is shown that the integrative model of ethnopolitics based on the theory of acculturation a modern interpretation which gave a famous Canadian Explorer J. Berry (J.W. Berry). The latter rightly considers the most appropriate strategy of acculturation exactly integration. On the one hand, the result of adaptation to the alien environment is the retention of their own ethnic group with a specific cultural «increase» due to elements of another culture; on the other hand there is acceptable for both groups base (General part) on which their integration into a single society.

Integrative strategy not only as theory, but also as a practical model attracted the attention of government officials in some post-Soviet countries. In particular, in Latvia and Estonia, almost simultaneously, in 1999, were designed by, respectively, the concept of the State project «Integration of society in Latvia» and the State project «Integration in Estonian society. 2000-2007.». These documents were sent to outline a system of measures in order to overcome, which is in the middle of 1990-ies of sociological research, the dangerous trend towards the formation of the development models in these countries according to the principle «two societies in one the State».

The article deals with understanding sponsored by both government programs of integration as a process of achieving mutual understanding and interaction between different social groups and individuals within a single State. The core of ethnic integration of both documents determine the linguistic and communicative integration. Her goal is to play in Latvia and Estonia single own information space and, accordingly, the Lettish and Estonian environments in terms of diversity of cultures and tolerance.

It is shown that not all the objectives of integration programs in both countries, despite their consistent strength legally, organizationally and financially, public-management support, equally been achieved. But they played their positive role seriously helped the development of inter-ethnic relations in these countries towards the establishment of an atmosphere of inter-ethnic tolerance and strengthen national unity.

It is shown that the experience of the development and implementation of programs of ethnic integration in the Baltic countries could be useful for Ukraine. The issue is primarily about identifying items general component integration. With regard to the Baltic experience of this component, according to the author of this article must represent the following values: Ukrainian statehood, that is independence and sovereignty; the State Ukrainian language; patriotism and national memory of the Ukrainian people; shared citizenship and common State institutions; European standards of human rights and freedoms; social justice and sovereignty.

At the same time the integration areas may not include: the native language of national minorities, education in the mother tongue of minorities, ethnic traditions, religious beliefs, family traditions, individual style of living.

Based on this understanding of the essence of ethnopolitics, the State faces an urgent need for a short time to modernize the political framework and the organizational and functional structure regulation of interethnic relations that contributed would be more full consideration, consultation and finding the optimum balance of the interests of the Ukrainian nation and national minorities.

Key words: integration, integration model of the State ethnopolitics, acculturation, General component of ethnic integration.

Владимир Трощинский

заведуючий кафедрой соціальної та гуманітарної політики
НАГУ при Президенті України, д.и.н., професор

ИНТЕГРАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЭТНОПОЛИТИКИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

В статье раскрываются теоретические основы интеграционной модели государственной этнополитики, реализованной (хотя и в неполном объеме) в Латвии и Эстонии, а также выясняются возможности применения подобной формы упорядочения межэтнических отношений в Украине. Проводится мысль, что в условиях современных глобальных вызовов и конкурентного структурирования мира именно интеграционная стратегия аккультурации и, как ее практическое выражение - интеграционная модель этнополитики, могут послужить эффективным механизмом регулирования межэтнических отношений в Украине, устранения факторов межэтнической напряженности и межэтнических конфликтов и, в конечном итоге, реализации европейского выбора украинского государства.

Ключевые слова: интеграция, интеграционная модель государственной этнополитики, аккультурация, общая составляющая межэтнической интеграции.

Постановка
проблеми

Після розпаду СРСР більшість новостворених на його уламках держав постали перед гострою проблемою забезпечення нормального етнокультурного та міжетнічного розвитку своїх суспільств. Моделі етнополітики держав пострадянського простору були різними. Проте, з позицій новітнього досвіду незалежного розвитку України, коли навіть сьогодні не лише окремі представники різних етнічних спільнот, але й цілі національні меншини виявились не повною мірою включеними в її суспільне життя, заслуговує на пильну увагу саме інтеграційна модель державної етнополітики, що її реалізують ще з кінця 1990-х років країни Балтії, зокрема Латвія та Естонія.

Аналіз
останніх
досліджень
і публікацій

Попри досить серйозну увагу до етнополітичної проблематики з боку західної (П. Альтер, У. Альтерматт, Дж. А. Армстронг, А. Валіцький, Ю. Габермас, Дж. Гатчінсон, Ф. Гекманн, Е. Гелнер, К. Дойч, Г. Зімон, А. Зуппан, В. Кимлічка, Ф. Майнеке, Е. Д. Сміт, Б. Стефанеску та ін.) та вітчизняної (М. Вівчарик, О. Картунов, В. Котигоренко, І. Кресіна, Ю. Куц, Л. Лойко, О. Майборода, П. Надолішній, М. Обушний, М. Панчук, О. Рафальський, Ю. Римаренко, Л. Шкляр, М. Шульга та ін.) інтелектуальної думки, сутність та механізми впровадження саме інтеграційної моделі етнополітики досліджено у фаховій літературі явно недостатньо. З-поміж зарубіжних авторів, дотичних до розробки теоретичних засад інтеграційної моделі державної етнополітики слід, насамперед, назвати канадського вченого Дж. Беррі [11; 12] та литовську дослідницю Н. Касаткіну [9]. В Україні ж фактично першу спробу проаналізувати феномен міжетнічної інтеграції в контексті вітчизняних етнополітичних реалій ще на початку нульових років здійснив автор даної статті спільно з двома своїми колегами [5]. Проте і сьогодні для України, яка ще не завершила пошуки оптимальної моделі державної етнополітики, відповідний зарубіжний досвід є надзвичайно актуальним.

Мета

Мета даної статті і полягає в тому, щоб проаналізувати сутність та особливості інтеграційної моделі державної етнополітики, що її впрова-

дили Латвія та Естонія, а також з'ясувати можливості застосування балтійського досвіду в Україні.

Вклад
основного
матеріалу

Інтеграційна модель державної етнополітики нерозривно пов'язана з теорією аккультурації, про яку тут доцільно буде коротко сказати. Насамперед нагадаємо, що аккультурація – це процес взаємовпливу культур, а також результат цього впливу, який характеризується сприйняттям однією з культур (частіше тією, що менш розвинена, хоч можливим є і протилежний вплив) елементів іншої, а також виникненням нових культурних явищ [4, с. 8].

Вивчення проблем аккультурації відноситься ще до другої половини XIX ст. і стосується в першу чергу тодішньої американської етнографії. У 1990-х рр. сучасне тлумачення теорії аккультурації подав згаданий вже Дж. Беррі, а його ідеї для аналізу міжетнічних відносин у державах колишнього СРСР особливо плідно застосовувала співробітниця Інституту філософії і соціології Литви (Каунаський університет Вітаутаса Великого) Н. Касаткіна.

Згідно з Дж. Беррі, аккультурацію зумовлюють два одномірно діючі фактори, котрі впливають на вибір чотирьох основних стратегій. Цими факторами є збереження культури (якою мірою визначається необхідність підтримки культурної ідентичності) і участь у контактах (якою мірою меншості включаються в інонаціональну культуру чи залишаються серед «своїх»). Залежно від варіантів відповідей на ці два основні питання Дж. Беррі визначив чотири стратегії аккультурації: асиміляція, сегрегація, маргіналізація та інтеграція.

Асиміляція розуміється як відмова від збереження своєї культурної ідентичності та самобутності у процесі повсякденних контактів з домінуючою культурою.

Якщо етнічна самобутність зберігається, але при цьому не спостерігаються (або майже не спостерігаються) жодні контакти з домінуючою культурою, то дана етнічна спільнота віддає перевагу стратегії сегрегації.

За відсутності достатнього прагнення (чи можливості) зберегти культуру й водночас за незначного бажання підтримувати контакти з інонаціональним середовищем обирається маргінальна стратегія аккультурації.

Зрештою, інтеграція визначається як збереження культурної та етнічної ідентичності не просто у процесі міжетнічної взаємодії, а в повсякденних контактах з культурою етнічної більшості.

Зрозуміло, інтеграцію слід вважати найбільш доцільною стратегією акультурації. З одного боку, наслідком адаптації до іноетнічного середовища є збереження власної етнічної культури групи разом з певним культурним «збільшенням» за рахунок елементів іншої культури; з іншого – існує прийнятна для обох груп основа (загальна складова), на якій відбувається їх інтеграція в єдине суспільство.

Як вже зазначалося, інтеграційна стратегія не лише як теорія, а і як практична модель привернула до себе увагу урядовців деяких пострадянських країн. Зокрема, в Латвії та Естонії майже одночасно, у 1999 р., були розроблені, відповідно, Концепція державної програми «Інтеграція суспільства в Латвії» [7] та державна програма «Інтеграція в естонському суспільстві. 2000–2007 рр.» [6]. Ці документи були спрямовані на те, щоб окреслити систему заходів з метою подолання, підтвердженої в середині 1990-х років соціологічними дослідженнями, небезпечної тенденції до формування в цих країнах моделей розвитку за принципом «два суспільства в одній державі».

Сутність інтеграції суспільства в латвійській концепції визначалась як взаєморозуміння та взаємодія різних соціальних груп і окремих осіб в межах однієї держави. В Латвії, згідно з зазначеним документом, основу інтеграції складають лояльність до Латвійської держави та усвідомлення того, що особисте благополуччя кожної людини нерозривно пов'язане з майбутнім Латвії, зі стабільністю і безпекою держави. В її основі також – готовність добровільно визнати латиську мову як державну, повага до латиської мови, мов і культур національних меншин.

Автори Концепції державної програми «Інтеграція суспільства в Латвії» (а це два десятки відомих фахівців – латвійських учених та управлінців-практиків) робили особливий наголос на тому, що інтеграція означає упорядкування, об'єднання частин в єдине ціле. Вона не означає підкорення будь-якої частини цілому, а передбачає входження окремих частин в ціле, взаємозв'язок з цілим. Ціле складається з частин, що доповнюють одна одну, при усвідомленні важливості і значущості спільних цілей. Такий основоположний принцип інтеграції суспільства.

Демократично-толерантна спрямованість концепції засвідчувалась і розумінням інтеграції як процесу, що формує майбутнє латвійського суспільства в напрямі кардинальної зміни ставлення до національних меншин. Йшлося про те, щоб замість настанови «представники національних меншин – чужі» у свідомості членів титульної нації укоренилась настанова «національні меншини – інші, ніж ми, але співмешкають з нами і є партнерами по співпраці».

Інтеграція латвійського суспільства розглядалась як процес, котрий виходить за рамки міжетнічних відносин, а охоплює процеси, що відбуваються у правовій, політичній, соціально-психологічній, соціальній сферах людської діяльності, в системі освіти і культури. Все ж ключова роль в інтеграції відводилась саме міжетнічній інтеграції. Її метою проголошувалось суспільство, в якому національні меншини вільно воло-

діють латиською мовою, подолали відчуження від цінностей латиської культури і включились у здійснення спільних цілей латвійського суспільства.

Так само естонська державна програма при визначенні трьох основних цілей інтеграції – мовно-комунікативна інтеграція, політико-правова інтеграція, соціально-економічна інтеграція – на перше місце ставила саме мовно-комунікативну інтеграцію, що складає основу інтеграції міжетнічної. Не випадково із чотирьох підцілей і чотирьох підпрограм, які випливали із трьох зазначених цілей державної програми «Інтеграція в естонському суспільстві. 2000-2007 рр.», три підцілі і три підпрограми стосувалися забезпечення мовно-комунікативної інтеграції.

Критеріями досягнення трьох основних цілей інтеграції естонського суспільства мали стати:

- відтворення в Естонії єдиного інформаційного простору та економовного середовища в умовах різноманітності культур і толерантності (як результат забезпечення мовно-комунікативної інтеграції);
- формування лояльного до естонської держави населення та зменшення кількості людей, що не мають громадянства Естонії (як результат забезпечення політико-правової інтеграції);
- досягнення кожним членом естонського суспільства конкурентоздатності та суспільної мобільності (як результат забезпечення соціально-економічної інтеграції).

Пріоритетність міжетнічної, зокрема мовно-комунікативної, інтеграції пояснювалась тим, що від успішності цього процесу вирішальним чином залежав успіх інтеграції естонського суспільства загалом.

Автори естонської програми, як і їхні латвійські колеги, націлювали учасників інтеграційного процесу на важку працю, на те, щоб кожна із двох спільнот (естонці і не естонці) пройшла свою половину шляху. Інтеграція – це досить серйозні зусилля, яких мають докладати не естонці, оскільки оволодіння мовою і пов'язана з цим конкурентоздатність на ринку праці не придуть самі собою. Водночас, інтеграція – це заклик до відкритості й толерантності естонців. Якщо ними не буде усвідомлена необхідність такого нового розвитку, якщо вони не виявлять готовності до зустрічного руху, то втрачається будь-який сенс говорити про цілі інтеграції. Безперечно, інтеграційна стратегія є також серйозним викликом і для естонської держави та політиків, позаяк висувається завдання сформулювати внутріполітичні цілі розвитку і самої Естонії як демократичної держави.

Кінцевим продуктом інтеграційного процесу, започаткованого державною програмою, стане естонська версія мультикультурного суспільства, яке буде характеризуватися культурним плюралізмом, міцною складовою та естонською культурною домінантою. Особливий інтерес в цьому контексті викликає розуміння авторами естонської програми змісту спільної складової інтеграції, тобто об'єднавчої основи цього процесу. Структурними елементами спільної складової інтеграції визначались:

- державна мова – естонська;
- як наслідок застосування естонської мови – єдиний інформаційний простір і середовище спілкування естонською мовою;

- знання і ціннісне сприйняття конституційних прав і свобод особи, викладених в Основному законі Естонської Республіки, усвідомлене визнання статусу громадянина Естонської Республіки, в тому числі знання і ціннісне сприйняття прав і обов'язків громадянина, викладених в Основному законі Естонської Республіки;
- знання історії Естонії;
- спільні інститути в таких сферах життя: державна система освіти (школи), засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення естонською чи іншою мовою), право (судові установи), економіка (підприємства торгівлі та обслуговування), законодавча і виконавча влада (Рійгікогу, Уряд Республіки, повітові управління, місцеві самоуправління), соціальна сфера (заклади охорони здоров'я, управління соціальної допомоги).

Слід зазначити, що державно-управлінський супровід реалізації як латиської, так й естонської інтеграційних програм включав в себе десятки розроблених національних та імplementованих європейських нормативно-правових актів, низку підпрограм, зокрема мовно-освітніх, культурних, підпрограм з підвищення національними меншинами суспільної компетентності, підпрограм з випуску відповідної навчальної літератури, а також, що особливо важливо, належне державне фінансування та залучення для досягнення цілей інтеграції міжнародної допомоги.

Не всі цілі інтеграційних програм однаковою мірою були досягнуті. Але загалом вони відіграли свою позитивну роль й серйозно посприяли розвиткові міжетнічних відносин в цих країнах у напрямі утвердження атмосфери міжетнічної толерантності та зміцнення загальнонаціональної єдності.

Досвід розробки та реалізації державних програм міжетнічної інтеграції в балтійських країнах, на наш погляд, міг би бути корисним і для України. Попри очевидний конструктив інтеграційної моделі державної етнополітики, упродовж 25 років незалежного розвитку України у нас про неї на офіційному рівні ніхто не говорив. Щоправда, як вже зазначалося, були спроби окремих науковців впелести проблему міжетнічної інтеграції в український контекст.

Певні зміни в підходах сталися у 2016 р., коли автори Аналітичної доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» досить чітко наголосили: «На часі – впровадження інтеграційних та інституційних механізмів реалізації державної етнонаціональної політики» [2, с. 171].

Але одним лише впровадженням інтеграційних механізмів державної етнополітики, на наш погляд, не можна обмежуватись. Паралельно з впровадженням таких механізмів держава усією системою гуманітарної політики має здійснити комплекс заходів, спрямованих на консолідацію власне українського етносу. Ми цілком погоджуємося з відомим українським етнологом В. І. Наулком в тому, що, на відміну від міжетнічної інтеграції, яка полягає у взаємодії різних етносів і не викликає в них змін етнічної самосвідомості, консолідація в етнічному вимірі стосується внутрішнього згуртування певного етносу і супроводжується зміною етнічної самосвідомості окремих його частин [10, с. 72].

Відсутність достатнього рівня внутрішньоетнічної консолідації – це те, що, на жаль, відрізняє українців від титульних етносів країн Балтії й може створити серйозну перешкоду на шляху досягнення визначених цілей міжетнічної інтеграції в Україні. Адже, щоб відіграти роль повноцінного, а в культурному відношенні – домінуючого, суб'єкта міжетнічної інтеграції, українці мають досягти рівня етнічної самосвідомості, співмірного з тими ж титульними етносами в балтійських країнах.

Насамперед, потрібно кардинально виправити ситуацію з побутуванням української мови – визначального чинника внутрішньоетнічної консолідації. Нагадаємо, що відповідно до даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р., 15 % етнічних українців в Україні (а це понад 5,5 млн з 37 млн осіб) не визнали для себе українську мову рідною. За час, що минув після цього перепису, значно збільшилася кількість осіб, які декларують себе українцями, проте це не відбивається аналогічним чином в мовних орієнтаціях громадян України. Зокрема, як свідчать результати низки репрезентативних опитувань громадської думки, проведених у 2017 р., лише приблизно половина респондентів переважно спілкується вдома українською мовою, у той час як майже чверть – російською, а ще стільки ж – і українською, і російською. Не дивно, за таких обставин, що і сьогодні понад 30 % респондентів висловлюються за надання російській мові якогось особливого статусу, аж до статусу другої державної мови [3].

Але не тільки мовний чинник виявляє брак внутрішньої консолідації українців. На цей процес негативно впливають й інші чинники, зумовлені, зокрема, тривалим періодом бездержавного розвитку України й перебування окремих її частин в складі різних чужинецьких соціокультурних, в тому числі етнополітичних та релігійних, систем, а також «продовженою мовно-культурною російською асиміляцією українського населення» [1, с. 288]. Саме у цьому слід шукати пояснення того, чому для значної кількості українців характерна маргінальна стратегія акультурації. Ця ж стратегія визначає етномовну поведінку певної кількості росіян в Україні, переважної більшості членів груп білорусів, євреїв та інших. Це майже не стосується, скажімо, угорської та румунської етнічних спільнот.

Проте, дві останні постали перед іншою загрозою – піти шляхом сегрегаційної моделі акультурації. Наче свідчення цього – угорськомовні та румунськомовні громади в місцях свого компактного проживання в Закарпатській і Чернівецькій областях, члени яких у своїй переважній більшості зовсім не володіють і не розуміють державної мови.

Попри те, що «мовна» стаття нової редакції Закону України «Про освіту» викликала аж надто емоційну та необґрунтовану критику з боку наших партнерів-сусідів, зокрема Угорщини та Румунії, які вбачають у ній звуження освітніх прав національних меншин, саме цей закон, на наш погляд, може стати найдієвішим правовим інтеграційним механізмом етнополітики держави за усі роки незалежності України, призупинити сегрегаційні тенденції в середовищі угорської та румунської етнічних спільнот. Набагато важче запобігти подібним тенденціям у відносинах держави з ромами та групами іммігрантів з деяких мусульманських кра-

їн, які в силу етнокультурної та релігійної специфіки й історичної традиції віддають перевагу сегрегаційній стратегії акультурації.

Що ж до асиміляційної стратегії акультурації, то в Україні її можна спостерігати, як правило, лише на індивідуальному рівні.

Технологія практичного впровадження інтеграційної моделі державної етнополітики, на наш погляд, не така вже й складна. Інтеграційний процес, після широкого попереднього громадського обговорення його за-сад й досягнення відповідного консенсусу, мав би бути втілений у спеціальній загальнонаціональній (державній) та низці галузевих й регіональних програм. Ці програми мали б спрямовуватись на реалізацію системи інтеграційних механізмів й інструментів з метою створення гнучкої й динамічної організаційно-функціональної структури державного управління цим процесом, включно з покликанням до життя окремого центрального органу виконавчої влади, формування відповідної нормативно-правової бази, оволодіння всіма етнічними спільнотами держави українською мовою на рівні, достатньому для успішної професійної діяльності у відповідній сфері, сприяння міжетнічній толерантності та протидії мові ворожнечі засобами медіа та інформації, забезпечення рівних можливостей для конкурентоздатності усіх соціальних й етнічних спільнот у сфері вищої освіти та на ринку праці, широкого залучення до здійснення інтеграційних програм регіонів України в рамках реформи децентралізації та об'єднання територіальний громад, заохочення активної міжрегіональної взаємодії та міжрегіональних обмінів з питань міжетнічної інтеграції, більш дієвого й предметного включення в інтеграційні процеси внутрішньо переміщених осіб, які змушені були залишити постійне місце свого проживання в Криму та на Донбасі внаслідок анексіоністських та військових дій Російської Федерації тощо.

Таким чином, українське суспільство і надалі визна-чав би культурний плюралізм. Але, разом з тим, воно характеризувалося б досить міцною загальною скла-довою. Цю загальну складову мають репрезентувати такі основні цінності: українська державність, тобто не-залежність і суверенітет України; державна українська мова; патріотизм і спільна національна пам'ять Укра-їнського народу; спільне громадянство та спільні дер-жавні інститути; європейські стандарти прав і свобод людини; соціальна справедливість і народовладдя.

У той самий час до інтеграційної сфери не можуть відноситися: рідна мова національних меншин, освіта рідною мовою національних меншин, етнічні традиції, релігійні вірування, сімейні традиції, індивідуальні сти-лі життя.

Висновки

Таким чином, як впливає з ана-лізу, інтеграція є таким принципом співжиття, коли різні етнічні спільно-ти, зберігаючи власну вихідну групову та індивідуальну самобутність, водночас об'єднуються на іншій, але так само значущій для них основі в єдине суспільство. Мета інтеграції – розбудувати таке суспільство в Україні, в якому різні етнічні спільноти при збереженні своєї ідентичності вважатимуть її своїм домом і цінуватимуть це.

З огляду на тривалий період перебування України у складі інших держав і, як наслідок, серйозне дефор-

мування в минулому її етнонаціональної сфери важко розраховувати на швидке досягнення повної міжет-нічної інтеграції українського суспільства. Інтеграція спрямована в майбутнє і не може бути обмеженою в часі.

Література.

1. Аналітична доповідь до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» / Нац. ін-т стратег. дослідж.; редкол.: В. П. Горбулін (го-лов. ред.), О. С. Власюк, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2017. 927 с.
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» / Нац. ін-т стратег. дослідж.; редкол.: В. П. Горбулін (го-лов. ред.), О. С. Власюк, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2016. 686 с.
3. Гринів І. М., Чех М. Національне питання: Україна як Європа. Дзеркало тижня. 2017. 17–23 черв. (№ 23). С. 1, 4–5.
4. Етнічний довідник: у 3-х ч. Ч. 1: Етнічні меншини в Україні: поняття та терміни; голов. ред. В. Євтух; НАН України, Ін-т соціології. Київ: ЕРІДС, 1997. 141 с.
5. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Аза Л. О. Міжет-нічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: навч. посіб. Київ: Київ. ун-т, 2003. 58 с.
6. Интеграция в эстонском обществе. 2000–2007 гг. Государственная программа: проект. Таллинн, 1999. 78 с.
7. Интеграция общества в Латвии. Концепция госу-дарственной программы: проект. Рига, 1999. 16 с.
8. Касаткина Н. В. От маргинализации до интегра-ции: стратегия аккультурации в различных группах национальных меньшинств Литвы. Этническая психо-логия и общество: материалы I-ой конф. секции этн. психологии при Рос. психолог. о-ве.; под. ред. Н. М. Лебедевой. Москва: Старый сад, 1997. С. 289–305.
9. Касаткина Н. В. Стратегия аккультурации в этни-ческих группах Литвы. Integracija un Etnopolitika. Riga, 2000. С. 77–93.
10. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Головна спец. ред. літ-ри мовами націон. меншин України, 1998. 80 с.
11. Berry, J. W. Immigration, acculturation and adaptation. Applied Psychology: an International Review. Ontario, 1997. 46 (1). P. 5–68.
12. Berry, J.W. Psychology of acculturation. Cross-cultural perspectives, Nebraska Symposium on Motivation. NE, Lincoln: University of Nebraska Press, 1990. P. 201–234.